חוקת ב

א. „וישמע הכנעני מלך ערד יושב הנגב כי בא ישראל דרך האתרים וילחם בישראל גו׳״[1], ובפרש״י על „דרך האתרים״ מביא שני פירושים: „דרך הנגב שהלכו בה המרגלים[3] שנאמר[4] ויעלו בנגב. ד״א דרך האתרים דרך התייר הגדול[5] הנוסע לפניהם שנאמר[6] דרך שלשת ימים לתור להם מנוחה״.

לפום ריהטא כוונת רש״י היא לפרש תיבת „אתרים״ (שאין לה חבר במקרא) — דלשני הפירושים „אתרים״ הוא מלשון „תרים״[7] (אלא שנתוספה אות אל״ף בתחילת התיבה[8], כפי שמצינו על דרך זה בעוד מקומות), והחילוק בין שני הפירושים הוא — מי הם ה„תרים״: לפי׳ הא׳ קאי על המרגלים, שנאמר בהם[9] „תרים (את הארץ)״ [וכן מצינו פעמים רבות בפי׳ שלח גבי מרגלים הלשון „ויתורו״, „לתור״ וכיו״ב]; ולפי׳ הב׳ קאי על הארון שהי׳ נוסע לפניהם, ונקרא ה„תייר הגדול״ כיון שנאמר בו „לתור להם מנוחה״.

[ואף שבכתוב נאמר „האתרים״, ל׳ רבים (וכפי שהקשו בכמה מפרשי רש״י[10]) — יש לומר, שלכן מוסיף רש״י תיבת „(התייר) הגדול״, דכיון שהוא „גדול״ יש מקום לתארו בלשון רבים,

---

1) פרשתנו כא, א.

2) בכת״י רש״י אחדים שתח״י — חסר פי׳ הא׳.

3) כ״ה גם בת״א ותיב״ע עה״פ.

4) שלח יג, כב.

5) כ״ה בתנחומא פרשתנו יח. במדב״ר פי״ט, כ.

בירושלמי ריש יומא (ועד״ז בירושלמי סוטה פ״א ה״י. ספרי בהעלותך י, לג. סדר עולם רבה פ״ט. וראה גם תוספתא סוטה פי״א, א) „מהו דרך האתרים כי מת התייר הגדול שהי׳ תר להם את הדרך״, וקאי על אהרן והעננים שהיו בזכותו. וראה פענח רזא כאן בשם ר״י חסיד. מלאכת הקודש ובאר בשדה על פרש״י כאן. ועוד.

אבל לפי פשטות ל׳ רש״י (ותנחומא וב״מדב״ר), שמביא ע״ז הכתוב (בהעלותך שם) „וארון ברית ה׳ נוסע לפניהם דרך שלשת ימים לתור להם מנוחה״ — (א) קאי בפשטות על הארון [ובבאר מים חיים (לאחי המהר״ל) על פרש״י — דקאי על הקב״ה (וראה דברים א, לג), וגם על הארון ולכן נאמר האתרים ל׳ רבים], (ב) ושזה הי׳ קיים (גם) אחרי מיתת אהרן, כפשטות ל׳ הכתוב ש„בא דרך האתרים״ (ולא „שמת התייר הגדול״*).

6) בהעלותך שם. — בדפוס א׳ וב׳ דפרש״י,

---

*) וצ״ע בתנחומא (באבער) פרשתנו מב „שמת

וכן בכת״י רש״י שתח״י, ליתא תיבת „שנאמר״ (והרי גם התיבות „נוסע לפניהם״ הן לשון הכתוב שם). וראה ל׳ הבחיי כאן.

7) ראה מפרשי רש״י (רא״ם. ס׳ זכרון. קיצור מזרחי. באר מים חיים. רע״ב. אמרי שפר. משכיל לדוד. ועוד) ובהנסמן בהערה הבאה. וראה ספרי בהעלותך שם (כגירסת רבינו הלל ועוד. וכ״ה במושב זקנים עה״ת פרשתנו כאן): דרך התרים לא נאמר כו׳.

8) ראה גם רשב״ם, ראב״ע ועוד כאן. וראה פרש״י ישעי׳ נט, י (צויין באמרי שפר כאן). וראה לקמן הערה 23.

9) שלח יד, ו.

10) ראה שפ״ח. אמרי שפר. באר מים חיים. משכיל לדוד. מלאכת הקודש. ועוד.

ע"ד פרש"י (בפ' ויראו[11]) "בהרבה מקומות ל' אלהות ול' מרות קרוי ל' רבים"[12].

אבל קשה לומר שעיקר כוונת רש"י היא לפרש תיבת "האתרים" – כי בפשטות ה"ז שם מקום[13], שאינו מוכרח לפירוש, כמו רוב המכריע דהשמות שבתורה שלא נחית רש"י לפרשם, וכן בפסוק זה עצמו, שרש"י אינו מפרש את השם "ערד", ובפרט שהש"ס (במס' ר"ה[14], שרש"י מציינו כאן בד"ה וישמע הכנעני) פירשו.

זאת ועוד: את"ל שכוונת רש"י היא רק לפרש תיבת "האתרים" – צ"ע בלשון רש"י:

א) העיקר חסר מן הספר, דהוי לי' לפרש בתחילת דבריו ש"האתרים" היינו "כמו התרים" (וכיו"ב). וכן הו"ל לבאר זה שנתוספה אות אל"ף בתחילת התיבה, להביא דוגמא[15].

ב) עכ"פ הו"ל להביא בפירוש הא' לשון של "תרים" בנוגע למרגלים (ולא להמתין לפירוש השני, שנקט לשון "תייר").

ג) הסדר בפי' הא' "דרך הנגב (ואח"כ מפרש) שהלכו בה המרגלים" – הול"ל בסדר הפוך, תחילה לפרש תיבת "האתרים" – "מרגלים", ואח"כ לבאר שזוהי "דרך הנגב"[16].

ד) בפי' הב' – למה העתיק עוה"פ התיבות "דרך האתרים"[17]? ובפרט שאינו מחדש כלום בפירוש תיבת "האתרים" (שהרי לשני הפירושים הוא מלשון "התרים").

ה) מדוע לא כ' רש"י בפירוש (בפי' הב') ש"האתרים" הוא הארון – וכ' סתם "התייר הגדול"[18]?

ו) למה העתיק בהראי' גם התיבות "דרך שלשת ימים" – לכאורה נוגע כאן רק מ"ש "לתור"[19].

ב. ולכן נ"ל, שרש"י לא נחית לפרש תיבת "האתרים" (שלפי פשוטו הוא שם מקום שאינו זקוק לפירוש כנ"ל) – אלא לתרץ השינוי בלשון הכתוב, שבתחילה אומר "וישמע הכנעני גו' יושב הנגב" ואח"כ סיים "כי בא ישראל דרך האתרים". דלכאורה, פשטות כוונת הכתוב היא[20], דהיות שבנ"י באו דרך ארצו לכן יצא הכנעני [– עמלק, כפרש"י[21]] להלחם עם ישראל. ועפ"ז אינו מובן, מה טעם פתח ב"יושב הנגב" וסיים ב"דרך האתרים"?

וע"ז מביא רש"י שני פירושים ב"דרך האתרים" – איזו דרך היא זו:

פי' הא' דהיינו הך, ש"דרך האתרים"

---

11) כ, יג. וכן פרש"י וישלח לה, ז.

12) ראה גם יפה מראה לירושלמי יומא שם (נעתק במלאכת הקודש על פרש"י כאן).

13) וכ"ה בפי' רס"ג עה"ת כאן.

14) ג, א. וראה תוס' שם.

15) ראה הערה 23.

16) ע"ד ל' הבחיי.

17) בכת"י רש"י אחדים שתח"י – לא נעתקו עוה"פ.

18) ובמדרש העתיק מהכתוב גם התיבות "וארון ברית ה'" (וראה גם בחיי כאן), ורש"י השמיטן.

19) ומה שהעתיק סיום הכתוב "להם מנוחה" – ראה לקמן סוף ס"ה והערה 51.

20) ראה רא"ם ועוד כאן.

21) כאן בד"ה יושב הנגב (וכן בד"ה וישמע הכנעני).

היא היא „דרך הנגב"[22], היינו שבנ"י הלכו אז דרך ארצו, אלא שהכתוב קורא „דרך האתרים" לפי ש„הלכו בה המרגלים"[23] (וכדלקמן סעיף ג):

ופירוש השני — „דרך האתרים, דרך התייר הגדול הנוסע לפניהם שנאמר דרך שלשת ימים לתור להם מנוחה", שלפירוש זה, לא הלכו אז בנ"י דרך הנגב (דרך ארצו של העמלקי), אלא שע"י „התייר הגדול הנוסע לפניהם . . דרך שלשת ימים" הגיעה השמועה לעמלק (שישראל מתקרבים אליו) מרחוק, ויצא ללחום עם ישראל (ע"ד מלחמתו הראשונה עם ישראל ברפידים[24], שבא עליהם מרחוק[25]).

ועפ"ז מדוייק לשון רש"י, (א) שהעתיק בהד"ה גם תיבת „דרך" (ולא רק „האתרים") — כיון שכוונת פירושו היא לפרש איזו דרך היא „דרך האתרים", (ב) לפני הפירוש השני העתיק עוה"פ תיבות „דרך האתרים" — כיון שפירוש זה שולל תוכן פי' הא' (שבנ"י הלכו אז דרך הנגב, דרך ארצו של עמלק), (ג) לא הדגיש בפי' הב'. שזהו הארון, כי להבנת הפירוש „דרך האתרים" אינו נוגע שזה הי' הארון[26], אלא רק שהלכו בדרך אותו „התייר הגדול, הנוסע לפניהם כו' דרך שלשת ימים" כנ"ל.

ולפי זה יש ליישב גם קושיית הרא"ם על הפירוש השני — מה טעם הוא זה „וישמע גו' כי בא ישראל דרך האתרים וילחם בישראל", „וכי בעבור שבא ישראל אחרי הארון בא להלחם עמהם, והלא כל ארבעים שנה שהיו במדבר ישראל אחרי הארון היו הולכים" (ואדרבה, זהו טעם שלא להלחם עם ישראל, כיון שישנה הגנת הארון[27]).

[בראב"ם תי' שזה בא בהמשך לפרש"י על „וישמע הכנעני" — „שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני הכבוד", וזהו „דרך האתרים" — ששמע ש„אינו נוסע ישראל עכשיו אלא אחרי הארון בלבד שלא נשאר להם מכל אותם שהיו נוסעים עמהם אלא הארון". אבל לכאורה פירוש זה דחוק[28], דלפ"ז הי' לו לרש"י לכתוב בפירוש „ארון" ולא לסתום „התייר הגדול"[29].

אבל ע"פ הנ"ל מובן בפשטות[30],

---

22) בכת"י רש"י אחדים שתח"י ליתא תיבת „הנגב".

23) וי"ל שהוספת האל"ף לא הוצרך רש"י לפרש, כמו שלא פי' תיבת „נחנו" בפ' מקץ (מב, יא). ובכ"מ. וראה פרש"י חש"ש (כה, ג) „הרי לנו תיבות שאין בראשם אל"ף ונתוספה אל"ף בראשם כמו כו'". ובפרש"י בא (י, כא) „יש לנו תיבות הרבה חסירות אל"ף". וראה רש"י וישב לח, ה. ועוד.

24) בשלח יז, ח ואילך.

25) כמודגש בל' הכתוב שם „ויבא עמלק וילחם גו'".

26) כלומר, רש"י לא בא לפרש מי הם התרים (מרגלים או ארון), אלא איזו דרך היא — „דרך הנגב" או „דרך התייר הגדול".

27) כפרש"י בהעלותך שם שזהו הארון היוצא עמהם למלחמה, וכמפורש בכתוב שם (שם, לה) „ויהי בנסוע הארון גו' ויפוצו אויביך וינוסו גו'".

28) ולהעיר ממשנ"ת במ"א (לקו"ש חי"ח ע' 257 ואילך) שע"פ פשוטו של מקרא — הענן שהלך לפניהם לא נסתלק אחרי מיתת אהרן. ע"ש. וראה גם נחלת יעקב כאן.

29) וראה ירושלמי דלעיל הערה 5 (ובהנסמן בשוה"ג שם), שלשון „תייר הגדול" קאי על אהרן וענגים. וראה נחלת יעקב כאן.

30) ואולי י"ל עוד, שלפירוש זה, התיבות

דכיון שבנ"י לא היו אז בסמיכות לארצו של עמלק, הוצרך הכתוב להודיע איך בא ללחום עם ישראל, וע"ז מבאר ששמע מרחוק[31] אודות הליכת ישראל על ידי „התייר הגדול הנוסע לפניהם . . דרך שלשת ימים"[32], כנ"ל.

ג. אלא שעדיין צ"ב: לפירוש הא' — הקושיא במקומה עומדת: מה טעם פתח ב„נגב" וסיים ב„אתרים"? ועוד זאת (כמו שהקשו במפרשים[33]) — וכי משום שה־מרגלים הלכו דרך הנגב נקראת הדרך על שמם („דרך האתרים")? ומה ענין הליכת המרגלים לכאן?

יש מפרשים[34], שכל זמן שישראל היו במדבר לא איכפת לעמלק, אבל עתה שהלכו דרך המרגלים, ה"ז התחלת הכניסה לארץ, ובאים לרשת את ארצו, ולכן יצא למלחמה. אבל קשה לפרש כן לפרש"י, שכתב[35] „ועמלק מעולם רצו־עה מרדות לישראל מזומן בכל עת ל־פורענות", וכפי שמצינו שיצא ללחום עם ישראל ברפידים כשהיו רחוקים מארצו, וכל שכן כשבאו דרך ארצו. והרי גם מלכי אדום והאמורי והבשן יצאו ללחום עם ישראל אף שבפירוש נאמר להם שאין הם באים לרשת את ארצם[36].

ויש לומר, שזה בא בהמשך לפרש"י על „וישמע הכנעני" — „שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני כבוד", דלכאורה איך זה מתאים עם המפורש בהמשך הכתוב „(וישמע הכנעני גו') כי בא ישראל דרך האתרים"?

והנה בפשטות י"ל (וכ"כ במפרשים[37]) דמ"ש „כי בא ישראל דרך האתרים" אינה השמועה ששמע, אלא כאילו אמר „כאשר בא ישראל דרך האתרים", והיי־נו, שהכתוב בא לבאר מדוע רק הכנעני נתעורר משמועה זו (שמת אהרן ונס־תלקו ענני הכבוד) להלחם בישראל, „כי בא ישראל דרך האתרים" (דרך ארצו).

אבל יש לומר, כי בזה שהכתוב

„דרך האתרים" הן כמו מאמר המוסגר. ופירוש הכתוב הוא — „וישמע הכנעני (עמלק) . . כי בא ישראל" (היינו בקירוב אליו). וקשה כיצד סיכנו בנ"י א"ע (להעיר מפרש"י מקץ מב, ד. ויגש מד, כט) וחנו בהר ההר בשכנות לעמלק — והרי „עמלק מעולם רצועה כו'" (כפרש"י כאן בד"ה וישמע הכנעני), שכבר „נכוו בו" (פרש"י שלח יג, כט), ושתי פעמים (ראה שלח יד, מה). ומתרץ הכתוב — „דרך האתרים", ש„התייר הגדול" קבע כן.

31) ולפירוש זה מובן מדוע נאמר „וישמע ה־כנעני גו' כי בא ישראל", ולא בקיצור „ויבא ישראל דרך גו' ויצא הכנעני גו' ללחום בישראל" [ובכמה מפרשים (ראה גו"א. דבק טוב. שפ"ח. נימוקי שמואל) שזהו הכרחו של פרש"י על „וישמע הכנעני" — „שמע שמת אהרן כו'"].

32) ראה גם משכיל לדוד כאן.

33) שפ"ח.

34) ראה דברי דוד (להט"ז) ובאר יצחק כאן. וראה גם נחלת יעקב (לפי הפירוש „דרך התייר הגדול").

35) בד"ה וישמע הכנעני. והוא ע"פ תנחומא ובמדב"ר הנ"ל [אף שתחלת ל' רש"י שם היא (כמו שמציין בעצמו) מר"ה ג, א — ושם מסיים „וכסבור ניתנה רשות להלחם בישראל". ונת' בארוכה בלקו"ש ח"ח ע' 194 ואילך]. וראה לקמן הערה 43.

36) מלך אדום — פרשתנו כ, יד ואילך (ושם, כ): מלך האמורי — שם כא, כא ואילך: מלך הבשן — שם, לג (אלא ששם לא נזכר שבקשו רשות לעבור דרך ארצו).

37) רע"ב. באר יצחק. נימוקי שמואל. ועוד. וראה חדא"ג מהרש"א ר"ה ג, א.

מתאר „דרך הנגב" בלשון „דרך האתרים" (הדרך „שהלכו בה המרגלים") נרמז גם ע"ד השמועה „שנסתלקו ענני הכבוד". כי עד אז היתה הליכת בנ"י במדבר על פי העננים שהלכו לפניהם „לנחותם הדרך"[38], ועתה שנסתלקו הענ־נים[39], איך ידעו ישראל היכן ללכת? וע"ז אומר הכתוב שהלכו „דרך האתרים" — שהלכו בדרך סלולה, שסללו המרגלים. וזהו ששמע הכנעני, שבנ"י אין להם ענני הכבוד לנחותם הדרך (שלכן הולכים בדרכם של המרגלים), וכיון שנסתלקו ענני הכבוד (שהיו מגינים על ישראל[39]) — „וילחם בישראל"[40].

ד. ועוד יש לומר, ע"פ דברי ה־תיב"ע כאן בפירוש „דרך האתרים" — „אורח אלליא אתר דמרדו במארי על־מא" [דרך המרגלים, מקום שמרדו בה']. דכיון ששמע העמלקי שזהו המקום שבו מרדו בה', לכן יצא ללחום עם ישראל בחשבו שהוא „מקום[41] מוכן לפורע־נות"[42].

ויש לומר, שהדגשה זו (שהיא הדרך שהלכו בה המרגלים, מקום מוכן לפור־ענות) היא בהמשך לפרש"י על „וישמע הכנעני", שכ' „ועמלק מעולם רצועה מרדות לישראל מזומן בכל עת לפור־ענות", דלכאורה מהו כפל הלשון ב־פרש"י[43]? אלא שהם ב' ענינים: א) „מעולם רצועה מרדות כו'" היינו סתם שנאה לישראל, שהיא „מעולם". ב) „מזו־מן בכל עת לפורענות" היינו שמזומן בכל עת לנצל כל „עת לפורענות" לישׂ־ראל לפגוע בהם.

וכדמצינו שני ענינים אלו במלחמתם בפעם הא', אשר (א) „בא . . להזדווג לישראל קודם לכל האומות"[44], שזה מורה על גודל שנאתו לישראל יותר מכל האומות, (ב) הי' אז זמן לפורענות, כפרש"י[45] שמלחמת עמלק באה לאחרי „ריב[46] בני ישראל . . נסותם את ה' לאמר היש ה' בקרבנו".

וכן בנדו"ד, שזה שעמלק בא אז להלחם עם ישראל (במות אהרן) הוא מפני שתי סיבות: א) סתם שנאה לישׂ־ראל, אלא שכ"ז שהיו ישראל מוגנים בעננים לא היתה אפשרות להלחם בהם, משא"כ עתה שנסתלקו ענני הכבוד[47]. ב) מיתת אהרן היתה עת פורענות לישראל, כפרש"י[48] „שמפני שנתחברו כאן להת־קרב לעשו הרשע נפרצו מעשיהם וחסרו הצדיק הזה".

וזהו ההמשך בפרש"י, שזה שעמלק בא להלחם עתה בישראל הוא מפני שתי

38) בשלח יג, כא.

39) אבל ראה לקו"ש חי"ח שבהערה 28.

40) וכן פי' בשירי קרבן לירושלמי יומא שב־הערה 5.

41) ל' רש"י וישב (לז, יד).

42) ולהעיר מבאר מים חיים כאן, שפי' „לפי שכבר הצליח באותו הדרך להכותו עד החרמה בשעה שבאו המרגלים".

43) וביותר תמוה, שהלשון „מזומן . . לפורענות" היא הוספת רש"י על לשון התנחומא ובמדב"ר.

44) רש"י בשלח יז, יד.

45) בשלח שם, ח.

46) בשלח שם, ז.

47) ראה בארוכה לקו"ש ח"ח ע' 196 (אבל בלקו"ש חי"ח הנ"ל באו"א).

48) פרשתנו כ, כג. — ומתורץ הצ"ע שב־רע"ב על פרש"י כאן דמהו העת פורענות כאן, „ולא מצינו עתה שחטאו כלל".

הסיבות – הן שנאתו גורמת לו להלחם בישראל בכל הזדמנות, והן מפני שידע שהוא זמן פורענות, וגם מקום פורענות, היות שזוהי „דרך האתרים" (שהלכו בה המרגלים).

ה. והנה לפי ביאור זה יש לומר, ששני פירושי רש"י ב„דרך האתרים" חלוקים גם בכללות כוונת הכתוב „כי בא ישראל דרך האתרים" (שהיא נתינת טעם על מלחמת עמלק כאן בישראל):

לפירוש הא' – כוונת הכתוב היא להדגיש, שאע"פ ש„עמלק מעולם רצוה כו'", מ"מ, בפעם הזאת היו נזהרים מלפגוע את ישראל, וכפרש"י בד"ה שלפנ"ז, דמה שנקראו כאן „כנעני" הוא לפי ש„שינה את לשונו לדבר בל' כנען כדי שיהיו ישראל מתפללים להקב"ה לתת כנענים בידם והם אינן כנענים", הרי שעמלק הי' ירא מתפלת ישראל[49] וחיפש תחבולות כו'. ובהמשך לזה אומר הכתוב ששמעו „כי בא ישראל דרך האתרים", שהטעם שבאו עתה להלחם הוא להיותו (לא רק זמן פורענות, אלא גם) מקום פורענות.

משא"כ לפירוש הב' – הדגשת הכתוב „כי בא ישראל דרך האתרים" היא להיפך, להורות על חוצפתו[50] הגדולה של עמלק, דאף ש„התייר הגדול" תר להם מנוחה בהר ההר, בא עמלק מרחוק, להלחם בהם שם.

[ועפ"ז יומתק מה שהעתיק רש"י גם התיבות „להם מנוחה"[51] – ולא רק תיבת „לתור" – כי זה מגדיל הדגשת חוצפתו של עמלק].

ו. מ„יינה של תורה" שבפירוש רש"י זה:

שני הפירושים ב„דרך האתרים" מורים על שני אופנים שבהם מתייצבים ועומדים ישראל נגד עמלק (כחות הלעו"ז) המנגדים לקדושה, והם שני דרכים שבהם אפשר לנצח את עמלק:

א) „דרך . . שהלכו בה המרגלים" – היא העבודה שע"פ טעם ודעת, כמו ענין המרגלים – „לתור את הארץ" – כפשוטו, שהלכו למצוא את הדרך הקלה יותר ע"פ טבע לכבוש את הארץ. וכן הוא ברוחניות, דכאשר היצר הרע מסית את האדם נגד דרך התורה והמצוות, לוחם האדם נגדו ע"י התבוננות בפחיתות הרע וגודל מעלת טוב וקדושה, וכן מנהל מלחמתו עם היצר ע"פ שכל, כמו טכסיסי מלחמה כפשוטם;

ב) „דרך התייר הגדול כו'" – היא עבודת המסירת נפש, למעלה מטעם ודעת, כי הוא בטל אל הקב"ה, ובמילא סומך על „התייר הגדול", ארון ברית ה', שלפניו מתבטלים מאליו וממילא כל המנגדים, כמ"ש[52] „ויהי בנסוע הארון גו' קומה ה' ויפוצו אויבך וינוסו משנאיך מפניך".

ושני אופנים אלה הם בהתאם למצבו של המנגד (עמלק):

לפי פירוש הא', עמלק הוא במצב של פחד מפני בנ"י, ולכן בא בטכסיסים

---

49) וי"ל בפשטות שזהו מפני שנוצחו בפעם הא' ע"י תפלת משה (בשלח יז, יא־יב ובפרש"י שם. ולהעיר מרש"י שם, ט ש„בני עמלק מכשפין היו").

50) ראה גם דברי דוד כאן.

51) ולא הסתפק ב„וגו'" (כבתנחומא כאן. אבל בתנחומא באבער נעתק גם „להם מנוחה").

52) בהעלותך י, לה.

ותחבולות, וכדי לנצח מלחמה זו מספיק זה שבנ"י ילכו „דרך האתרים – דרך . . שהלכו בה המרגלים", עבודה שע"פ טעם ודעת.

אבל כאשר עמלק הוא במצב של חוצפה גלוי', שאינו מתפעל משום דבר ונלחם עם ישראל גם כשהוא נגד השכל – אזי הדרך לבטלו היא רק על ידי עבודה של מסירת נפש, וביטול של־מעלה מטעם ודעת[53] – „דרך האתרים, דרך התייר הגדול".

(משיחות ש"פ מסעי תשכ"ז, מוצאי ש"פ חוקת תשל"ט)

---

53) ראה סה"מ פר"ת ע' רצד. ועוד.